HOZIRGI O’ZBEK TILIDA SO’Z TURKUMLARI. MUSTAQIL SO’ZLAR. OT SO’Z TURKUMI.

Xokimjonova Gulyuzoy Mo’minjon qizi
Perfect University ikkinchi bosqich talabasi.
xokimjonovagulyuzoy@gmail.com
Ilmiy rahbar: **Abdualimova Mahfuza Safarboy qizi**

Annotatsiya:
Ushbu maqolada hozirgi o’zbek tili morfologiyasining eng muhim va poydevor qismlari hisoblangan so’z turkumlari tizimi, xususan, mustaqil so’zlar guruhining lisoniy tabiati chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida so’zlarni turkumlarga ajratishning semantik, morfologik va sintaktik tamoyillari ko’rib chiqilib, mustaqil so’zlarning nominativlik xususiyatlariga alohida urg’u berilgan. Maqolaning asosiy qismi ot va sifat so’z turkumlarining o’zaro differensial belgilarini aniqlashga qaratilgan bo’lib, unda predmetlik va belgi-xususiyat tushunchalarining tildagi aks etishi, ularning grammatik kategoriyalari hamda gap qurilishidagi vazifalari atroflicha yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy o’zbek tilshunosligida ot va sifatning boyish manbalari, so’z yasalishi tizimi va ularning nutqdagi stilistik imkoniyatlari ilmiy nuqtayi nazardan asoslab berilgan. Ishning mazmuni o’zbek tili grammatikasini tizimli o’rganish va ona tili o’qitish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar:*So’z turkumlari, mustaqil so’zlar, ot sifat,son,olmosh,ravish,fe’l, predmetlik ma’nosi, belgi-xususiyat, grammatik kategoriya, leksik-semantik tahlil, sintaktik vazifa, nominativlik, morfologik ko’rsatkich.*

Аннотация: *В данной статье глубоко анализируется природа системы частей речи современного узбекского языка, в частности, самостоятельных частей речи. В ходе исследования рассматриваются семантические, морфологические и синтаксические принципы классификации слов, подчеркиваются номинативные характеристики самостоятельных слов. Основная часть статьи направлена на выявление дифференциальных признаков существительного и прилагательного, подробно освещаются понятия предметности и признака, их грамматические категории и роль в построении предложения. Также научно обоснованы источники обогащения существительных и прилагательных, системы словообразования и их стилистические возможности в речи.*

Ключевые слова: *Части речи, самостоятельные слова, имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, глагол, наречие, значение предметности, признак, грамматическая категория, лексико-семантический анализ, синтаксическая функция*

Abstract: *This article provides an in-depth analysis of the system of parts of speech in modern Uzbek, specifically focusing on the linguistic nature of independent parts of speech. The research examines the semantic, morphological, and syntactic principles of word classification, emphasizing the nominative characteristics of independent words. The core of the article is dedicated to identifying the differential features of nouns and adjectives, thoroughly detailing the concepts of substantivity and attributes, their grammatical categories, and their roles in sentence structure. Furthermore, the sources of enrichment for nouns and adjectives, word formation systems, and their stylistic potential in speech are scientifically justified.*

Keywords: *Parts of speech, independent words, noun, adjective, numeral, pronoun, verb, adverb, meaning of substantivity, attribute, grammatical category, lexical-semantic analysis, syntactic function.*

Kirish

Hozirgi o’zbek tili morfologiyasida so’zlarni turkumlarga ajratish masalasi til tizimining eng murakkab va muhim bo’limlaridan biri hisoblanadi. So’zlar o’zining umumiy grammatik ma’nosi, morfologik ko’rsatkichlari va gapdagi sintaktik vazifalariga ko’ra muayyan guruhlarga, ya’ni so’z turkumlariga bo’linadi. Tilimizda so’zlar asosan uch guruhga: mustaqil so’zlar, yordamchi so’zlar va alohida guruhdagi so’zlarga ajratiladi. Mustaqil so’zlar borliqdagi narsalarni, ularning belgisini, miqdorini va harakatini bevosita nomlashi (nominativ vazifa) bilan tilning asosiy lug’at qatlamini tashkil etadi.Endi alohida so’z turkumlariga to’xtalsak.

So’z turkumlari:Nutqimizda mavjud so’zlar bir-biridan ma’no va grammatik xususiyatlari jihatidan farq qiladi. Shu jihatdan so’zlar ayrim leksik-grammatik guruhlarga, turkumlarga ajratiladi. So’zlarning ma’no va grammatik belgilarining o’xshashligiga qarab guruhlarga bo’linishi so’z turkumlari deyiladi. So’zlarni turkumlarga ajratish uch tamoyilga tayanadi:

leksik-semantik tamoyil;

morfologik tamoyil;

sintaktik tamoyil.

Leksik-semantik tamoyilga ko’ra so’zlarni guruhlarga ajratishda, so’zning leksik ma’nosiga e’tibor beriladi. Masalan: tuz, non, tinchlik, daryo, tog’, osmon kabi so’zlar predmet yoki predmetlik tushunchasini (bunday so’zlar ot so’z turkumi deb nomlangan); katta ko’cha, shirin olma, tinig’ osmon, ko’k ko’ylak kabi ajratilgan so’zlar predmetning belgisini (bunday so’zlar sifat deb nomlangan), beshta daftar, yuzlab odam, o’ntadan o’quvchi, ikkinchi kurs kabilarda ajratilgan so’zlar predmetning miqdorini, tartibini (bunday so’zlar son deb nomlangan); ayrim so’zlar bormoq, kelmoq, yozmoq, kulmoq, uxlamoq kabi harakat va holat tushunchasini (bunday so’zlar fe’l deb nomlangan); asta o’gidi,do’stona gapirdi, piyoda yurdi kabi ajratilgan so’zlar esa ish-harakatning belgisini (bunday so’zlar ravish deb nomlangan) bildiradi. Chunonchi, ayrim so’zlar predmet, belgi, miqdor ma’nosini nomlah

ko’rsatmasa ham, ularning mavjudligiga ishora qiladi: men, sen, bu, shu, qancha, har kim, qandaydir kabi (bunday so’zlar olmosh deb nomlangan). Tilda shunday so’zlar ham (bilan, va, ammo, uchun, chunki, albatta, yo’q, -mi, -chi, eh, oh, dupur-dupur, yalt-yult kabi) borki, ular mustaqil holda leksik ma’no ifoda etmaydi, biror tushunchaning atamasi bo’la olmaydi. Bunday so’zlar hozirgi o’zbek tilida ko’makchi, bog’lovchi, yuklama, modal, undov, taqlid so’zlar deb yuritiladi.

Morfologik tamoyilga ko’ra so’zlarni guruhlarga ajratishda ularning morfologik xususiyatlari asos qilib olinadi. So’zlarning qanday morfologik shaklda kelishi uning ma’no xususiyati bilan bog’liq. Masalan: predmet tushunchasini anglatadigan so’zlar (otlar) son, egalik, kelishik kabi grammatik shakllarga; predmetning, ish-harakatning belgisini bildiradigan so’zlar (sifat va ravishlar) daraja shakliga: harakat yoki holat ma’nosini bildirgan so’zlar (fe’l) nisbat, zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatik shakllarga ega.

Predmet yoki shaxsga ishora qiluvchi so’zlar (olmosh) ham morfologik jihatdan o’zgarib, son, egalik, kelishik shaklida kela oladi. Predmetning miqdori va tartibini anglatuvchi so’zlar (son) morfologik jihatdan o’zgarmaydi. Shuningdek, leksik ma’no anglatmaydigan so’zlar (ko’makchi, bog’lovchi, yuklama, modal so’z, undov va taqlid so’zlar) ham morfologik shakllarga ega emas.

Sintaktik tamoyilga ko’ra so’zlarni guruhlarga ajratish esa uning sintaktik tomoni, ya’ni qanday so’zlar bilan grammatik munosabatga kirishi, gapda bajaradigan sintaktik vazifasiga ko’ra belgilanadi. Masalan: predmet ma’nosini anglatuvchi so’zlar (ot) bosh kelishik shaklida ega va kesim vazifasini, qaratqich kelishigi shaklida aniqlovchi, tushum, jo’nalish, o’rin-payt, chiqish kelishigi shakllarida to’ldiruvchi va hol vazifalarida keladi: dars boshlandi, odamning ko’rki, xatni yozdi,universitetda o’qiydi kabi.

Belgini bildiradigan so’zlar (sifat, son, ravish) predmet yoki harakat ifodalovchi so’zlar bilan grammatik munosabatga kirishib, gapda aniqlovchi yoki hol vazifalarida keladi (to’gri so’z, o’z, beshta bola, ko’p kitob, yaxshi o’giydi, birinchi keldi kabi). Predmet, belgi, miqdorning mavjudligiga ishora qiluvchi, ular o’rida almashinib qo’llanuvchi so’zlar (olmoshlar) gapda nimaga ishora qilishi va qanday so’zlar bilan birikishiga ko’ra gapda ega, kesim, to’ldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi (men gapirdim, magsadim- shu, bu bino,nimani o’qiding, qayerda yashaydi kabi). Tilda mavjud leksik ma’no ifoda etmaydigan so’zlar esa (ko’makchi, bog’lovchi, yuklama) leksik ma’no ifodalovchi so’zlar orasidagi gramma-tik munosabatni shakllantiradi, gap yoki uning tarkibidagi ayrim so’zlarga qo’shimcha ma’no qo’shadi. Bunday so’zlar sintaktik vazifa bajarmaydi. Shuningdek, leksik ma’no ifodalamay, biror hodisaning atamasi (nomi) bo’lmasa ham, leksik gap bo’lagi sifatida yoki mustaqil holda so’z-gap sifatida qo’llana oladigan so’zlar (modal, undov, taqlid so’zlar) ham mavjud (kerak, zarur, bor, oh, eh, uf, ey, gup-gup, dupur-dupur kabi). Demak, so’zlarning gapda qanday gap bo’lagi bo’lib kelishi, uning qanday so’zlar bilan aloqaga kira olishi, ma’nosiga va grammatik shakliga bog’liqdir.

O’zbek tili lug’at tarkibidagi so’zlar leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyilga tayangan holda quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1) mustaqil so’zlar,

2) yordamchi so’zlar,

3) modal, undov va taqlid so’zlar.

Mustaqil holda leksik ma’no ifoda eta oladigan biror morfologik shaklda kelib, gap bo’lagi vazifasini bajaradigan so’zlarga mustaqil so’zlar deyiladi. Mustaqil so’zlarga ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish kabi so’z turkumlari kiradi. Mustaqil holda leksik ma’no ifoda etmay, gap bo’lagi vazifasini bajarmaydigan, faqat so’zlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan yoki ularga qo’shimcha ma’no qo’shishga xizmat qiladigan so’zlar yordamchi so’zlar deyiladi. Yordamchi so’zlarga ko’makchi, bog’lovchi, yuklama kiradi.

Modal so’zlar modal ma’no ifodalashi jihatidan yuklamalarga o’xshasada, lekin undan farqli ravishda gapda gap bo’lagi (kesim tarkibida) vazifasida, butun bir gap tarzida kela oladi. Undov va taqlid so’zlar mustaqil so’zlar kabi biror hodisaning nomi bo’la olmaydi, lekin gap bo’lagi vazifasida so’z-gap vazifasida kela oladi.

Shuning uchun ham bunday so’zlar alohida guruhni tashkil etadi.

ASOSIY QISM.

Shunday qilib mustaqil so’zlar va so’z turkumi haqida ma’lumotga ega bo’ldik.Endi ot va sifat so’z turkumi haqida o’rgansak.

Otning leksik-grammatik xususiyatlari.

Predmetning nomini (keng ma’noda) bildiruvchi mustaqil so’z turkumiga ot deyiladi. Ot so’z turkumiga oid so’zlar kim? nima? kimlar? nimalar? gayer? savollaridan biriga javob beradi: o’qituvchi, xonanda, tilshunos - kim?, yer, suv, tuz, non - nima?, shahar, joy - qayer? kabi.

Keng ma’noda predmet ma’nosini ifodalash otning leksik xususiyatidir. Predmetlik ma’nosini tirik mavjudotlar (parranda, qush, chumoli kabi), yer va osmonga oid narsalarning nomi (quyosh, oy, tog’, tosh, daryo kabi), kundalik turmushga oid narsalarning nomi (tuz,non,choynak,qatiq kabi), o’simliklarning nomi (paxta, sholi, jo’xori, beda kabi), voqea-hodisa, belgi, xususiyat va munosabatlarning nomi (to’y, anjuman, majlis, shodlik,ishonch, kurash kabi), o’rin va vaqt nomlari (yoz, kuz, pastlik, tepalik kabi), shuningdek atab qo’yilgan shaxs va predmet nomlari (Toshkent, Zulfiya, Sirdaryo, «O’qituvchi» nashriyoti kabi) ifoda etadi.

Ot shu ma’no xususiyati jihatidan ikki turga bo’linadi: turdosh otlar va atoqli otlar. Kitob, daftar, tinchlik - turdosh otlar; Samarqand, Akmal, «Qora ko’zlar» (roman), «Fan» (nashriyot) - atoqli otlar.

Ot o’ziga xos morfologik xususiyatlarga ega, ya’ni:

Ot son kategoriyasiga ega, ya’ni predmet anglatuvchi so’zlar birlik va ko’plik sonda qo’llanadi. Otlar birlik sonda yakka bir predmetni ifodalaydi: daraxı - yakka bir predmet, birlik son shaklida kelgan; daraxtlar - noaniq ko’plik son shaklida kelgan;

ot egalik kategoriyasiga ega, ya’ni predmetning uch shaxsdan biri-

ga (so’ zlovchi, tinglovchi, o’zga shaxsga) taalluqliligini, qarashliligini, man-subligini bildiradi: mening daftarim, sening ukang, uning quvonchi kabi;

ot kelishik kategoriyasiga ega. Otlar oltita kelishik ma’nosiga ega bo’lib, bu kelishik shakllari otning boshqa so’zlarga bo’lgan sintaktik munosabatini ifodalaydi (Barnoning kitobi, kitobni o’gidi, kitobdan foydalandi kabi);

Ot o’ziga xos sintaktik belgilarga ham ega:

ot ot bilan bog’lanadi. Bosh va qaratqich kelishigidagi otlar ana shunday xususiyatga ega: paxta g’ururimiz, farzandning baxti kabi;

ot fe’l bilan bog’lanadi, ya’ni tushum, jo’nalish, o’rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar fe’l bilan birikadi: xatni o’qidi, xatga qaradi, xatda yozilgan. xatdan ko’ chirdi kabi; ot ba’zan sifat, ravish, son, olmosh, taqlid va undov so’zlar bilan ham birika oladi: osmon tiniq, uylar ko’p, beshta bola, maqsadim shu, dupur-dupur ovoz, holiga voy kabi;

4) bosh kelishik shaklidagi ot gapda asosan, ega va kesim, ba’zan sifatlovchi-aniqlovchi, izohlovchi kabi gap bo’laklari vazifasida, shuningdek, undalma, nominativ gap tarzida keladi. Masalan: O’zbekiston-kelajagi buyuk davlat (I.Karimov). Olim kishi o’zining ilmi va odobiga tayanadi. (Oz-oz o’rganib dono bo’lur). Seni ulug’layman, ey ona xalqim (A.O.) Subhidam. Quyosh yotog’idan bosh ko’tardi (P.Q.);

5) Qaratqich kelishigidagi ot qaratuvchi-aniqlovchi vazifasida keladi:

Sen Pushkinning sevgan malagi (A.O.);

6) tushum, jo’nalish, o’rin-payt va chiqish kelishigi shaklidagi otlar to’ldiruvchi, hol, ba’zan kesim vazifasini bajaradi. Masalan: Bayramni munosib mehnat tortiqlari bilan nishonlashdi (S.A.). Bog’chada daraxtlar oltin rang bilan tovlanardi (O.). Oltin o’tda bilinadi, odam mehnatda (Maqol).

Demak, otning qanday sintaktik vazifada kelishi uning aysi kelishik shaklida kelishi bilan bog’liqdir.

Shuningdek, ot so’z turkumi so’z yasalish ususiyatiga ega. Ot so’z turkumi faol so’z yasalish usullari morfologik, sintaktik va faqat ot so’z turkumi yasaydigan abbreviatsiya usuli bilan yasaladi: xizmatchi, kulgi, taroq, gulzor, sevinch (morfologik usul bilan); belbog’, ko’zoynak, baxt-saodat, ota-ona (sintaktik usul); DAN, ToshDPU (abbreviatsiya usuli bilan) kabi.

Otlarda modal shakl yasalishi ham mavjud. Otlarda modal ma’no otning leksik ma’nosiga kengaytirish, erkalash, hurmat. kuchaytirish. gumon, noaniqlik, kesatiq, ta’kid, umumlashtirish kabi qo’shimcha ma’nolarni qo’shish bilan hosil qilinadi: qizcha, qo’zichoq, bo’taloq, bolagina, Karimjon, Ra’noxon, un-pun, non-pon kabi.

Otlarning ma’no turlari.

Otlar ma’no jihatdan ikki turga bo’linadi:

atoqli otlar va turdosh otlar.

Bir xildagi predmet (shaxs) yoki hodisalardagi birinchi ayirib ko’rsatadigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar atab qo’yilgan nomlardir. Atoqli otlarga quyidagilar kiradi:

1) kishilarning ismi va familyalari: Murod. O’ktam. O’kir Mahmudov. Ahmedov kabi;

2) yozuvchi va shoirlarning taxalluslari: Oybek, Uyg’un. Muqimiy,Furqat kabi;

3) uy hayvonlariga atab qo’yilgan nomlar: Olapar, To’riko’z, Mosh kabi;

4) planeta, yulduz va sayyoralarning nomi: Yer, Zuhra, Yetti qaroqchi, Mirrix kabi.

5) geografik nomlar (shahar, qishloq, tog’, daryo, ko’l, cho’l, qit’a nomlari): Samarqand, Chotqol, Pomir, Ohangaron, Chirchiq, Osiyo kabi;

6) oliy davlat va yuqori tashkilotlarning nomlari: O’zbekiston Vazirlar Mahkamasi, O’zbekiston Oliy Kengashi kabi;

7) ilmiy muassasalar, oliy o’quv yurtlari, vazirliklar va korxonalar nomi: Paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti, Toshkent Davlat Pedagogika universiteti, Moliya vazirligi, Davlat banki kabi;

8) yuqori mansab, oliy faxriy unvon nomlari: O’zbekiston Prezidenti,

Vazirlar Mahkamasi raisi, Bosh Qo’mondon kabi;

9) turli anjuman, hujjat va rezolyutsiyalar, tarixiy voqealar nomi:

Ulug’ Vatan urushi, Mustaqillik kuni, Toshkent anjumani kabi;

10) fabrika, zavod, jamoa xo’jaligi, sport jamiyatlari, kino, teatr, kitob, gazeta, jurnal nomlari: «Sharq yulduzi» xo’jaligi, «O’rtoq» konditer fabrikasi, «Yosh kuch» sport jamiyati, «Turkiston» kontsert zali, «Yulduzli tunlar» romani. «Ma’rıfat» gazetasi, «Guliston» jurnali kabi.

Atoqli otlar, odatda, bosh harf bilan yoziladi, shuningdek, ko’plik son shaklida qo’llanmaydi. Shu xususiyatlari bilan turdosh otlardan farq qiladi.

Bir turdagi predmet, hodisalarning umumlashtiruvchi nomi turdosh ot deyiladi: stol, kitob, tanbur, baxt, g’oya, anjuman kabi.

Turdosh otlar atoqli otlarga nisbatan ko’p miqdorni tashkil etadi. Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi.

Atoqli otlar turdosh otlarga yoki aksincha, turdosh otlar atoqli otga o’tishi mumkin. Masalan, frantsiyalik ustaning nomi Batist (atoqli ot) so’zi turdosh otga (matoning nomi) aylangan bo’lsa, muhabbat turdosh oti (abstrakt ot) atoqli otga (ismga) aylangan.

Turdosh ot ifodalangan tushunchaning xususiyatiga ko’ra konkret (aniq) va abstrakt (mavhum) otlarga ajratiladi. Bevosita predmet anglatadigan otlar konkret otlar deyiladi: qalam, daftar, bola, tog’ kabi. Konkret otlarni bevosita sanash va ko’rish mumkin: o’nta daftar, beshta bola kabi.

Birlik va ko’plik shaklida kela oladi: bola (birlik) - bolalar (ko’plik) kabi.

Mavhum tushunchani, belgini predmet sifatida ifodalaydigan otlar

abstrakt ot deyiladi: tinchlik, iroda. haxt. quvonch kabi. Abstrakt otlarni sanash va ko’rish mumkin emas. Ko’plik son shaklida qo’llanmaydi.

Turdosh otlar birlik shaklda kelib yakka bir predmetni yoki predmetlaring to’dasini ifodalashi mumkin. Shu xususiyatga ko’ra turdosh otlaring ikki turi mavjud: yakka ot va jamlovchi ot.

Birlik shaklda kelib bir turdagi predmetlardan bittasini ifodalaydigan ot yakka ot deyiladi: daraxt, stol, kishi, daryo kabi.

Birlik shaklda kelsa ham, lekin bir turdagi predmetlaming jamini, to’dasini ifodalaydigan ot jamlovchi ot deyiladi: xalq, lashkar, to’da, olomon, ko’pchilik, ozchilik kabi.

Otlarda son kategoriyasi.

Otlarga xos morfologik xususiyatlardan biri son kategoriyasidir.

Otlarda son kategoriyasini bir-biriga qarama-qarshi qo’yilgan birlik son shakli va ko’plik son shakli tashkil etadi.

Birlik son shaklida qo’llanuvchi otlar yakka bir predmetni yoki yakkalikni ajratilmaydigan predmetni anglatadi: qalam, daftar, tog’,uy, talaba kabi. Birlik son shaklida qo’llangan ot maxsus grammatik ko’rsatkichga ega emas. Shuning uchun otning bunday qo’shimcha olmagan shakli (nol ko’rsatkichli shakl) grammatik jihatdan birlik son shakli deb qaraladi.

Ko’plik son shaklida qo’llanuvchi otlar ikki yoki undan ortiq predmetni (yoki noaniq ko’plikni) anglatadi: qalamlar, daftarlar, tog’lar,uylar, talabalar kabi.

Otlarda grammatik ko’plik son shakli -lar affiksi bilan hosil qilinadi.

Ko’rinadiki, otlardagi birlik ma’nosi va ko’plik ma’nosi hamda bularni ifoda etuvchi shakllar yig’indisi son kategoriyasini hosil qiladi.

Otlarda son kategoriyasini birlik va ko’plik ma’nosida qo’llana oladigan otlarga xosdir. Sanash mumkin bo’lgan, bevosita predmetni anglatadigan konkret turdosh otlar birlik shakli bilan birga ko’plik son shaklida ham qo’llanadi: xona - uchta xona - xonalar; bola - besh bola - bolalar kabi.

O’zbek tilida birlik va ko’plik son shakliga ega bo’lgan otlar bilan bir qatorda faqat birlik shaklida qo’llanadigan otlar ham mavjud.

Bunday otlarga abstrakt otlar (sevgi, ishonch, ko’ngil kabi), donalab sanalmaydigan predmetlarni anglatuvchi otlar (un, suv, yog’, guruch kabi), yakka bir predmetni anglatuvchi otlar (til, bosh, yurak kabi), jufi predmetni anglatuvchi otlar (ko’z. gosh, qo’l, etik. paypoq kabi), atoqli otlar (Zulfiya, Toshkent, Sirdaryo kabi) kiradi. Ayrim hollarda bu otlarga - lar ko’plik aftiksi qo’shila oladi. Bunday holda -lar ko’plik ma’nosini emas. balki quyidagi ma’nolarni ifodalab keladi:

Abstrakt otlar, yakka bir predmetni anglatuvchi otlar, juft predmetni anglatuvchi otlarda -lar affiksi qo’shilganda ma’noni kuchaytiradi yoki ta’kidlaydi: Kumushning qoshlari chimirildi (A.Qodiriy).

Donalab sanalmaydigan predmetni anglatuvchi otlarga -lar affiksi qo’shilganda, shu predmetning turi, navi, yoki mo’llik kabi ma’nolami bildiradi: Zilol suvlar, eram kabi bog’u-bo’stonlar (G’ayratiy).

Atoqli otlarga qo’shilganda esa umumlashtirish, birgalik kabi ma’nolarni bildiradi: Saidalar kelishdi kabi.

Shuningdek, qarindosh-urug’lik munosabatini bildiruvchi (ota, ona, buvi, aka, opa kabi) otlarga egalik qo’shimchasidan keyin -lar affiksi qo’shilganda, bu otlar hurmat ma’nosini anglatadi: otamlar, opamlar, buvimlar kabi.

Otlarda ko’plik ma’nosi turli xil usullar bilan ifodalanadi.

Otlarda ko’plik ma’nosi , asosan,-lar affiksini qo’shish bilan hosil qilinadi. Ko’plik ma’nosining bunday maxsus grammatik ko’rsatkich bilan ifodalanishi ko’plikning morfologik usul bilan ifodalanishi sanaladi: eshiklar, ko’chalar kabi. Bunday otlarga

grammatik jihatdan ham, semantik jihatdan ham ko’plik son shaklida deb qaraladi. Otlarda ko’plik ma’nosi, asosan shu usul bilan ifodalanadi.

Otlarda ko’plik ma’nosi leksik ma’nosi ko’p predmetni bildiradigan otlar orqali ham anglashiladi. Bunday otlar birlik shaklida bo’lsa ham, bir turdagi predmetlarning to’dasini, jamini bildiradi: to’da, gala, aholi, xalq, olomon kabi. Ko’plik ma’nosining bunday jamlovchi otlar orqali ifodalanishi leksik-semantik usul deyiladi. Bunday ma’nodagi otlarga grammatik jihatdan birlik shaklda, lekin semantik jihatdan ko’plikda deb qaraladi.

Otlarda ko’plik ma’nosi ot oldidan miqdor bildiruvchi ravishlar,sanoq sonlar, gumon olmoshlarini keltirish, so’zlarni takrorlash bilan ham hosil qilinadi. Bu usul bilan ko’plik ma’nosining ifodalanishiga sintaktik usul deyiladi: ko’p bola, uchta kitob, bir necha qiz, dasta-dasta gul, to ‘da-to ‘da odam kabi.

Otlarda egalik kategoriyasi.

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga (ba’zan predmetga) taalluqli ekanligini ko’rsatuvchi umumiy ma’nolar va bu ma’nolarni ifoda etuvchi shakllar tizimiga egalik kategoriyasi deyiladi.

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga ya’ni so’zlovchi (l shaxs), tinglovchi (II shaxs), o’zga (III shaxs) shaxsga taalluqliligini ifodalaydigan affikslar egalik affikslari deyiladi. Egalik affikslari shaxs ma’nosi bilan birga uning sonini (birlik yoki ko’plik ma’nosini) ham ifodalaydi. Egalik affikslari quyidagi jadvalda berilgan.

Shax	Birlik	Ko’plik
I shaxs	-(i)m	-(i)miz
II shaxs	-(i)ng	-(i)ngiz
III shaxs	-i, -si	-i, -si

Jadvaldan ko’rinadiki, III shaxs egalik affiksi birlik va ko’plik son uchun umumiy. Predmetning bir shaxsga yoki ko’p shaxsga taalluqliligi egalik affiksi olgan ot bog’lanib kelgan so’zning grammatik son shakliga qarab aniqlanadi: uning kitobi -birlik,ularningkitobi-ko’plikdir.

Shuningdek, egalik affikslari ot negizining unli yoki undosh tovush bilan tugashiga garab ikki xil shaklda qo’llanadi.

Egalik affikslari odatda, ko’plik affiksidan keyin qo’shiladi: kitob + -lar+-imkabi.

Egalik affiksi qo’shilgan ot, odatda, qaratqich kelishigidagi (belgili va belgisiz shakldagi) boshqa ot, olmosh va otlashgan so’z bilan bog’lanadi: daraxtning bargi, ipak qurti, mening vazifam, yaxshining so’zi kabi. Bu bog’lanish egalik affiksini olgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigida kelgan so’zga qaramli ekanligini ko’rsatadi. Egalik affiksini olgan ot ba’zan chiqish kelishigidagi ot bilan ham

bog’lanishi mumkin. Masalan: talabalardan bir guruhi kabi. Bunday bog’-lanishda egalik affiksini olgan ot yuqoridagi kabi qarashlilik ma’nosini emas, balki aloqadorlik, mansublik ma’nosini ifodalaydi. Demak, bu holda faqat grammatik egalik (aloqadorlik, mansublik) ma’nosi mavjud.

Egalik affıksi I va Il shaxsda predmetning qaysi shaxsga tegishli ekanligini aniq ko’rsatadi. Chunki bu shaxslar har vaqt kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: mening burchim, sening burching, bizning burchimiz, sizning burchingiz kabi. IlI shaxsda esa egalik affiksini olgan ot qaratqich kelishigida kelgan olmosh bilan ham, ot va otlashgan so’zlar bilan ham bog’lana oladi: uning burchi, farzandning baxti, ko’plarning orzusi kabi.

Ba’zan uslub talabi nuqtai nazaridan shaxs va egalik affiksini olgan ot orasidagi munosabat o’zgacha bo’lishi mumkin, ya’ni Il shaxs birlik sondagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning ko pligi uchun qo’llanishi mumkin: senlarning maqsading kabi. Yoki, aksincha, otning Il shaxs ko’plik shaklidagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning birligi uchun qo’llanishi mumkin: sizning opangiz kabi. Birinchi holda kamsitish, kesatiq kabi ma’nolar, ikkinchi holda esa hurmat ma’nosi ifodalanadi. Ot ko’plik son shaklida kelib, ko’plik ma’nosini ifodalaganda, egalik aftiksi -lar qo’shimchasidan keyin qo’shiladi: opalarim kabi. Lekin hurmat ma’nosi ifodalanganda, egalik affikslari -lar qo’shimchasidan oldin qo’shiladi: opamlar, akamlar kabi. Egalik affikslari otning gapdagi sintaktik vazifasini ko’rsatmaydi.

Ba’zi otlarga egalik affikslari qo’shilganda, so’z tarkibida turli fonetik o’zgarishlar ro’y beradi. Bular quyidagilar: k, q undoshi bilan tugagan ko’p bog’inli so’zlarga, shuningdek, bek kabi ayrim bir bo’g’inli so’zlarga egalik affikslari qo’shilganda, k undoshi g undoshiga, q undoshi g’ undoshiga aylanadi va bu holat yozuvda ham saqlanadi: tilak - tilagi, yurak - yuragi, bek - begi, kubok - kubogi, qishloq - qishlog’i kabi. Lekin ko’p bo’g’inli o’zlashma so’zlarga, bir bo’g’inli so’zlarga (ko’p hollarda) egalik affikslari qo’shilganda k, q undoshi asliga mos holda aytiladi va yoziladi: ishtirok - ishtiroki, ocherk-ocherking,erk-erki:huquq-huquqim,zavq-zavqikabi. O’rin,qorin,burun,o’g’il,bo’yin,ko’ngil,singil kabi otlarga egalik affikslari qo’shilganda, ikkinchi bo’g’indagi i, u unlilari talaffuzda aytilmaydi va yozilmaydi: o’rin - o’rnim, qorin - qornim, burun - burning, o’g’il - o’g’lim, ko’ngil-ko’ngli, singil-singlim kabi. Parvo, obro’, mavqe, avzo, mavzu so’zlariga I va Il shaxs egalik affikslari qo’shilganda, so’z tarkibida bir y tovushi qo’shib aytiladi va shunday yoziladi: parvoyim, parvoying, obro’yim, obroying kabi; III shaxsda esa parvo, obro’,mavqe, avzo so’zlari parvoyi, obro’yi, mavqeyi, avzoyi kabi, mavzu so’zi esa mavzusi tarzida aytiladi va yoziladi.

Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot (yoki otlashgan so’z.)ning boshqa so’zlarga bo’lgan sintaktik munosabatini ko’rsatuvchi ma’nolar va bu ma’nolarni ifodalovchi shakllar tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltita grammatik ma’no va uni ifoda etuvchi shakllarni o’z ichiga oladi. Bularga bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishik, jo nalish kelishik, o’rin-payt kelishik va chiqish kelishik kabi grammatik ma’nolar hamda bu ma’nolarni

ifodalovchi -ning, -ni. -ga (-ka.-qa), -da, -dan kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik o’z nomi, ifoda shakliga ega, ma’lum bir so’roqlarga javob beradi.

Kelishiklar	Turlanishi	So’roqlari
Bosh kelishigi	Saida,kitob,Toshkent	Kim? nima? Qayer?
Qaratqich kelishigi	Saidaning,kitobning,Toshkentning	Kimning? nimaning? Qayerning?
Tushum kelishigi	Saidani,kitobni,Toshkentni	Kimni? nimani? Qayerni?
Jo’nalish kelishigi	Saidaga,kitobga,Toshkentga	Kimga? nimaga? Qayerga?
O’rin-payt kelishigi	Saidada,kitobda,Toshkentda	Kimda? nimada? Qayerda?
Chiqish kelishigi	Saidadan,kitobdan,Toshkentdan	Kimdan? nimadan? Qayerdan?

Otlarda kelishik affikslari turlovchi affikslar deb ham yuritiladi. Otlaring kelishiklar bilan o'zgarishi turlanish deb yuritiladi. Kelishik affiksi yo'q holat bosh kelishik bo'lib, bunday shakldagi ot ko'pincha boshqa so'zni o'ziga tobelaydi. SHuning uchun ham bosh kelishik deb yuritiladi. Qaratqich, tushum, jo nalish, o'rin-payt chiqish kelishigi shaklidagi ot gapda boshqa so'zlarga grammatik jihatdan tobe bo'ladi. Bu kelishiklar vositali kelishiklar deyiladi. Masalan: Pokiza agl insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov). Bu gapda aql so'zi bosh kelishikda bo'lib, affiksi bo'lmagan shaklda qutqaradi fe'liga nisbatan hokim holatda; insonni so'zi -ni tushum kelishigi shakli vositasida, ayb (-dan), kamchiliklardan so'zlari -dan chiqish kelishigi vositasida qutqaradi fe'liga tobe bo’lib kelgan. Kelishik shaklidagi otlar boshqa so'zlar bilan o'zaro sintaktik munosabatga kirishadi. Qaratqich va qisman bosh kelishik shakli ot bilan otning, tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari, odatda, ot bilan fe'lning sintaktik munosabatini ko'rsatadi: oilaning ko'rki, onani ardoqlamoq, sayohatga bordi, maktabdan qaytdi.

Otlarda kelishik affikslari turlovchi affikslar deb ham yuritiladi. Otlaring kelishiklar bilan o’zgarishi turlanish deb yuritiladi. Kelishik affiksi yo’q holat bosh kelishik bo’lib, bunday shakldagi ot ko’pincha boshqa so’zni o’ziga tobelaydi. Shuning uchun ham bosh kelishik deb yuritiladi. Qaratqich, tushum, jo’nalish, o’rin-payt chiqish kelishigi shaklidagi ot gapda boshqa so’zlarga grammatik jihatdan tobe bo’ladi. Bu kelishiklar vositali kelishiklar deyiladi. Masalan: Pokiza agl insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov). Bu gapda aql so’zi bosh kelishikda bo’lib, affiksi bo’lmagan shaklda qutqaradi fe’liga nisbatan hokim

holatda; insonni so’zi -ni tushum kelishigi shakli vositasida, ayb (-dan), kamchiliklardan so’zlari -dan chiqish kelishigi vositasida qutqaradi fe’liga tobe bo lib kelgan. Kelishik shaklidagi otlar boshqa so’zlar bilan o’zaro sintaktik munosabatga kirishadi.

Inson agar jahl qilsa osmonni ham yerga olib tushadi (Bedil).

Harakatning bajarilishi vaqtini anglatganda qachon? so’rog’iga javob bo ladi va payt holi vazifasida keladi: To’y ko‘klamga belgilandi. Shuningdek, jo’nalish kelishigi shakli fe’lning harakat nomi, otlashgan sifatdoshlarga qo’shilib harakatning bajarilish sababi va maqsadini anglatib, nega? nima magsadda? so’roqlariga javob beradi va gapda sabab, maqsad holi vazifasini bajaradi: Men Farg’onadan ataylab siz bilan ko’rishishga, rozi bo‘lsangiz, otpuska ichida to‘y qilishga kelgan edim (Oydin). Turmushning qaynab turgan joyiga tushib qolganimga xursandman (A.M.). O’rin-payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish o’rnini, paytini va ish-harakatning bajarilishida vosita bo’lgan predmetni anglatadi. Bu kelishik shaklidagi ot qanday leksik ma’noni anglatishiga qarab o’rin, payt, ob’ekt ma’nolari haqida gapiriladi. Shu ma’nolariga ko’ra o’rin-payt kelishigi shaklidagi ot kimda? nimada? qayerda? qachon? kabi so’roqlarga javob beradi. O’rin-payt kelishigi -da affiksi bilan shakllanadi: Saida tagidagi hovuzning zilol suvida yaproqlar suzadi (S.Z.). Ayvonda bosma guli bo’z ko’rpa yopilgan pastakkina tapchanda qizlar o’tiradi (O.). Shavvozlarda shuncha hunar bor ekan-ku, bilmay yurgan ekanmiz (H.N.). O’rin-payt kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

Ish-harakatning bajarilishida vosita bo’lgan predmetni anglatib, kimda? nimada? so’rog’iga javob beradi va gapda vositali to’ldiruvchi vazifasini bajaradi: Bolaga otaning mehnati singgan bo’lsa, so’ng u bolaning hulg-atvorida bilinadi (YUsuf Xos Hojib). Ish-harakatning bajarilish o’mini anglatib, qaerda? so’rog’iga ja- vob beradi va gapda o’rin holi vazifasini bajaradi: Vohidlarning qishlog’i-da boshqa yerlarda juda kam uchraydigan halim va shirin olma bor. (O.Y.)

Ish-harakatning bajarilish paytini anglatib, qachon? so’rog’iga javob beradi va gapda payt holi vazifasini bajaradi: Bahorda shaftoli gullari ko’m-ko ‘k maysalar ustida to‘kilib qoladi (M.I.).

Ish-harakatning bajarilish holatini anglatib, qanday? so’rog’iga javob beradi va gapda ravish holi vazifasini bajaradi: Ular musiqani chuqur sukutda tinglar edi (O.). Ba’zan predmet yoki hodisaning bo’lish o’rini, yoshini, holatini ifodalab, qayerda? nechada? kimda? nimada? so’roqlaridan biriga javob berib, gapda kesim vazifasini bajaradi: Singlim uyda. Barno yigirma yoshda. Kuch birlikda.

manbai, payti, sababi, holati yoki ish-harakatning bajarilishida vosita bo’lgan predmetni anglatadi. Shu ma’nolariga ko’ra chiqish kelishigi shaklidagi ot kimdan? nimadan? qayerdan? qachondan? kabi so’roqlardan biriga javob beradi.

Chiqish kelishigi -dan affiksi bilan shakllanadi: Inson-ga bilimdan durustroq biror narsa topilmaydi («Hikmatlar xazinasi»).

Chiqish kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

Harakatning bajarilishida vosita bo’lgan predmetni, bir predmetni boshqa bir predmet bilan chog’lashtirish ma’nolarini anglatib, kimdan? nimadan? so’rog’iga javob beradi va gapda vositali to’ldiruvchi vazifasini bajaradi: Ilmdan bir shu‘la dilga tushgan on, Shunda bilursankim, ilm bepoyon (Firdavsiy).

Harakatning boshlanish o’ri, payti, harakatning bajarilish holati, sababini anglatib, qayerdan? qachondan? qanday? nega? kabi so’roqlardan biriga javob beradi va gapda o’rin, payt, holat, sabab holi bo’lib keladi: Ulug’ musavvir Kamoliddin Behzod hali yoshlikdan Hazrat Mirning tarbiyalari bilan ulg’aydilar (P.Q.). Zumrad ignani palakka to’g’nadi-da, o’rnidan turdi (O.) Umaralining yurakdan yozgan iliq so’zlari uning ko’nglini shodlikka to’ldirib yubordi (O.). El tikilar va sevinchidan javdiraydi ko’zlarida yosh (H.O.). Kimdan? yoki nimadan? kabi so’roqlarga javob berib, gapda kesim vazifasida keladi: Shaxnoza, zerikmaydigan bo’ldingiz, bu onangiz havaskor alpinistlardan ekan (S.Abdullayeva).

Otlarning yasalishi

Hozirgi o’zbek tilida ot so’z turkumi lug’at tarkibida mavjud bo’lgan so’zlarning miqdorini tashkil qiladi. Chunki ot so’z turkumi boshqa so’z turkumlariga nisbatan yangi so’zlar hisobiga tez boyib boradigan turkumdir. O’zbek tilida ot morfologik, sintaktik va abbreviatsiya usullari bilan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko’ra so’z negiziga maxsus ot yasovchi affikslarni qo’shish bilan yangi ot yasaladi. Ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe’l va ravish kabi mustaqil so’z turkumlari, shuningdek, modal va taqlid so’z negizlaridan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasovchi affikslar ma’no jihatdan quyidagi guruhdagi otlarni yasaydi:

Shaxs va kasb-hunar otlarini yasovchi affikslar.

Narsa, qurol, o’lchov birligi otlarini yasovchi affikslar.

O’rin-payt otlarini yasovchi affikslar.

Abstrakt ot yasovchi affikslar.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qu’shilib, negizdan anglashilgan predmet bilan bog’liq shaxs otlarini va ma’lum bir soha, kasb bilan shug’ullanuvchi kasb-hunar otlarini yasaydi.

Bu affikslarga quyidagılar kiradi:

chi: tarbiyachi, terimchi, sportchi, tijoratchi, navbatchi dosh: fikrdosh, kursdosh,z amondosh, suhbatdosh, muallifdosh gar,-kor: zargar, kimyogar,g’allakor, san’atkor bon:,-boz: bog’bon, darvozabon, darboz, bedanaboz paz: oshpaz, somsapaz, kabobpaz kash: suratkash, aravakash, mehnatkash dor: chorvador, mulkdor shunos: tilshunos, tuproqshunos, tabiatshunos xon: kitobxon, gazetxon, g’azalxon soz: mashinasoz, traktorsoz, soatsoz do’z: do’ppido’z, etikdo’z, mahsido’z, gilamdo’z xo’r: choyxo’r, oshxo’r, Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslardan -chi eng mahsuldor ot yasovchi affiks sanaladi

Yuqorida qayd etilgan -kash, -xo’r, -paz, -do’z, -boz, -gar, -soz, - xon, -shunos so’z yasovchi affikslari tojik tilida fe’l o’zaklari bo’lib, o’zbek tilida so’z yasovchi affiks vazifasinibajaradi.

Narsa, qurol, o’lchov birligi otlarini yasovchi affikslari, asosan, fe’l negiziga qo’shilib negizdan anglashilgan ish-harakat va holatning natijasi bo’lgan yoki ish-harakatni bajarish uchun qo’llaniladigan narsa, qurol otini yasaydi. Kam hollarda ot, sifat, taqlid so’z negizlari narsa, qurol, o’lchov birligi otlarini yasashga asos bo’la oladi. Bu affikslar quyidagilar:

k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -o: elak, kurak, teshik, pirpirak, bo’lak, bo’yoq, so’roq, chopią, topshirią, yutuq, o’roq kabi. gich (-g’ich, -kich, -qich): suzgich, o’chirg’ich, qirg’ich, ko’rsatkich, tutqich, qisqich. gi (-ki,-qi,-g’i,-g’u): supurgi, kulgi, tepki, chopqi, tutatqi, yoqilg’i, cholg’u. m (-im,-um): to’plam, tishlam, chimdim, kiyim, unum. ma: qiyma, qatlama, dimlama (mahsulot nomi), tenglama, ayirma (matematik terminlar),isitma,jamg’arma. don:qalamdon,guldon. indi: yuvindi, chirindi, qirindi. qin (-qun, -g’in, -g’un): to’lqin, toshqin, uchqun, yong’in, yulg un. in(-un,-on):yig’in,tugun,to’zon. ak(-oq):qarsak,varrak,qaltiroq. a: sharshara, jizza. os:gulduros,chuvvos. gak(-kak):ilgak,eshkak. doq:qovurdoq.moq (-mak): quymoq (ovatturi),chertmak.cha:qizilcha,olacha.chiq:yopinchiq.ildoq:shaqildoq.machoq:

bekinmachoq,tortishmachoq. noma: taklifnoma, tashakkurnoma, vasiyatnoma. Yuqorida sanalgan affikslardan -a, -os, -gak, -doq, -moq, -cha, -chiq, -ildoq, -machoq affikslari ot yasashda kam unum so’z yasovchi affikslar sanaladi. O’rin-joy oti vasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo shilib, negizdan anglashilgan predmet mavjud bo’igan, ekiladigan, dam oladigan, yashaydigan o’rin-joy otini yasaydi. Bu affikslarga guyidagilar kiradi: zor: olmazor, gulzor, bug’doyzorloq :o’tloq,toshloq, qumloq. iston: O’zbekiston, guliston, qabriston. goh: oromgoh, sayilgoh. xuna (affiksuid): chuyxona, oshxona, yotoqxona,sartaroshxona. qoq: botqoq (fe’l negizidan yasalgan o’rin-joy oti).

Abstrakt ot yasovchi affikslar_ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish, ba’zan modal so’z negizlariga qo’shilib, negiz anglatgan tushuncha bilan bog’liq abstrakt ma’nodagi ot yasaydi.Bular quyidagilar: lik (-liq): go’zallik, mardlik, yaxshilik (ot negizidan yasalgan); ko’plik, tezlik (ravish negizidan); birlik, yuzlik (son negizidan); qarindoshlik, bolalik (ot negizidan); o’zlik, manmanlik (olmosh negizidan); yo’qlik, borliq,(modal so’znegizidan).ch (-inch): sevinch, quonch, tayanch, qo’rqinch (fe’l negizidanyasalgan) chilik, -garchilik: pillachilik, temirchilik, ipakchilik, odamgarchilik (ot negizidan), xursandchilik (sifat negizidan), yo’qchilik (modal so’znegizidan yasalgan). -gilik, -kilik: ko’rgilik. ichkilik (te’l negizidan yasalgan).

Sintaktik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko’ra ikki va undan ortiq so’z shakllari Biron qolipda birikib. bir predmetni anglatadigan yangi ot yasaladi.

Sintaktik usulga ko’ra qu’shma va juft otlar yasaladi.

Qo’shma ot ikki va undan ortiq so’zning birikishidan hosil bo lib, bir predmetni anglatadigan yangi ot. Qo’shma ot tarkibidagi so’zlar dastlab ma’ - no va grammatik jihatdan

tobelanish yo’li bilan (qo’shimcha aniqlov-chitaniqlanmish) tuzilgan so’z birikmasi bo’lib, keyinchalik shu sintaktik munosabatning yo’qolishi natijasida bir tushunchani, yangi bir predmetni ifoda etadi: ko’zoynak, belbog : o’rinbosar kabi. Qo’shma ot bir bosh urg’u bilan aytiladi.Qo’shma ot qismlari orasidan quyidagi sintaktik munosabatlarning yo’qolishi natijasida hosil boladi: Aniqlovchi taniqlanmish: bilaguzuk, achchiqtosh, oshqozon, toshkomir, bedapoya, so’zboshi Beshariq, Kattaqo’rg’on. Ega kesim: Soykeldi, qoryog’di. To’ldiruvchi+kesim: dunyoqarash, kungaboqar, muzyorar, otboqar, ishtashlash. Hol kesim: beshotar, iskabtopar, bosvoldi. Kesim+undalma: Toriltosh, ochildasturxon. O’zbek tilida rus, tojik va boshqa tillardan o’zlashgan parovoz, aeroport, dushanba, chorshanba, obdasta kabi otlar kelib chiqishiga ko’ra qo’shma ot bo’lsa-da, o’zbek tilida qo’shma ot ekanligi anglashilmaganligi tufayli sodda ot deb qaraladi. Juft ot bir xil grammatik shaklda kelgan ikki so’zning grammatik jihatdan teng bog’lanishidan tuzilgan jamlovchi, bir umumiy ma’noni anglatadigan yangi ot. Juft ot qismlari orasidagi tenglik munosabati yozuvda chiziqcha bilan ko’rsatiladi. Bunday juft otning qismlari 2 xil bog’lanadi: a) bog’lovchilarsiz: ota-ona, gul-lola; b) bog’lovchi vazifa-sidagi -u, -yu yuklamalari yordamida: tog’-u tosh, olma-yu o’rik kabi.Juft ot qismlari bir so’z turkumiga oid bo’lib, qismlarining har biri o’z urg’usiga ega bo’ladi. Juft otlarning ma’nosi qismlar ma’nosining yig’indisidan kelib chiqadi: kuch-quvvat, aql-xush, ota-ona. Juft ot tarkibidagi qismlar quyidagi ma’no munosabatlarini ifodalaydi: Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bermaydi. Juft so’zning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft so’zning butunligicha qanday ma’no anglatishiga qarab aniqlash kerak bo ladi. Shu ihatdan garaganda. quyidagı turkum so zlar juftlanib. ot yasaladi:
1.Ot:yor-birodar,to‘y-tomosha.

2.Sifat:oq-qora,issiq-sovuq

3.Ravish:kam-ko’st.

4.Soffe’l:ur-yiqitkeldi-ketdi.

5.Fe’lning harakatnomi shakli:yurish-turishyozuv-chizuv.

6.Taqlidiyso’zlar:adi-badi,qiy-chur.

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

1.Juft otning har ikkala qismi mustaqil ma’noli so’zlardan tuziladi: o’yin-kulgi, opa-singil.

2.Juft otning bir qismigina mustaqil ma’noga ega bo’ladi: kiyim-kechak, bozor-o’char. Juft otning har ikki qismi mustaqil ma’noga ega bo’lmagan so’z bo’lishi mumkin: g’ala-g’ovur,dali-g’uli. Juft otlar takrorlangan holda kelishi mumkin, lekin bunday ot yasama ot sanalmaydi: choy-poy, ish-pish, don-dun kabilar. Bunday juft otlar modal ma’no abbreviatsiva usuliga ko’ra turg’un so’z birikmalarini turli usullar bilan qisqartish orqali qisqartma ot hosil qilinadi. Qisqartma otlar abbreviaturalar deb yuritiladi. Bu usul bilan so’z yasash o’zbek tiliga rus tilidan o’zlashtirilgan bo’lib,nutqda ixchamlikka erishish maqsadida qo’llaniladi.

Hozirgi kunda rus tilidan aynan o’zlashtirilgan bir qator qisqartma

otlar bir qatorda rus tilidagi qisqartma otlarning o’zbek tilidagi shakli ishlatilmoqda. GES, ZAGS - aynan o’zlashtirilgan, VAK - Visshaya Attestatsionnaya Komissiya, OAK - Oliy Attestatsiya komissiyasi, GA - gosudarstvennaya attestatsiya. DA-davlat attestatsiyasi kabilar o’zbekcha qisqartma shakli hosil qilingan. Shuningdek, o’zbek tilining o’z ichki imkoniyatlari asosida yasalgan yangi qisqartma otlar lug’at tarkibidan joyolmoqda: DTM,DAN,O’zFA kabi qisqartma otlar tuzilish jihatdan quyidagicha bo’ladi: Qisqartirilayotgan so’zlarning birinchi tovushlaridan tuziladi: BMT(Birlashgan millatlar tashkiloti), XXR (Xitoy Xalq Respublikasi), DTM(Davlat testmarkazi): DAN(davlat avtomobil nazorati). 2. Qisqartirilayotgan so’zning boshqismi va keying so’zlarning birinchi tovushlaridan:

ToshDIU(Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti), O’zFA(O’zbekiston Fanlar Akademiyasi).

3.Birinchi so’zning bosh qismi keying so’z to’liq olinadi: pedkolledj (pedagogic kolledj), pedamaliyot (pedagogik amalivot).

4.So’zlarning bosh qimlaridan: Toshunivermag (Toshkent universal magazini)

Fe’ldan otga ko’chish: kelajak (O’zbekiston kelajagi buyuk davlatdir):

Juft fe’llar otga ko’chadi: keldi-keldi, oldi-sotdi, qo’ydi-chiqdi. So’zlarni takrorlash yordamida ot yasash. Lik-lik (ko’kat turi), pat-pat (motosikl). Bog’cha-bogcha (oyin), yugur-yugur (shoshilish), biyov-biyov (qush), shaq-shaq (qush).

Otlarning tuzilish jihatdan turlari.

Otlar tuzilishi jihatdan
sodda ot,
qo’shma ot,
juft ot,
qisqartma otlar
takroriy otlarga bo’linadi.

Sodda ot- bir o’zak morfemadan tashkil topadi: daraxt, kitoblar.gulzor.uychakabi.

Qo’shma ot- ikki va undan ortiq o’zak morfemaning biri kishidan hosil bo’ladi:belbog’, atirgul,oqsoqol kabi.

Juft ot- ikki o’zak morfemaning o’zaro teng bog’lanishidan tuziladi: aka-uka,o’y-xayol,temir-tersak kabi.

Qisqartma otlar- birikma qismlarini qisqartish yo’li bilan tuzilgan otlar: AQSH. MDH, O’zMU kabi.

Takroriy otlar- choy-poy,in-iniga,tomir-tomiriga,don-dun.irim-sirim, yor-yor (qo’shiq nomi).

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo’yib yoziladi. Agar juft otlar o’rtasida ikki otni bir-biri bilan bog’laydigan «,,yu’’ tovushlari bo’lsa, kirilcha yozuvda chiziqcha qo’yilmaydi: Onayu bola - gulu lola.

Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: Aytilgan so’zlar jon-jonidan o’tib ketdi. Tilimizda takrorlangan, so’zning boshida kelgan undosh p yoki m undoshidan

biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin p tovushi orttiriladigan choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul kabi takroriy otlar ham bor.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili leksik-semantik tizimida mustaqil so‘z turkumlarining o‘rni beqiys bo‘lib, ular tildagi asosiy nominativ vazifani bajaradi. Xususan, ot so‘z turkumi leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra eng yirik va sermahsul guruhlardan biri sanalib, borliqdagi narsa-buyum, tushuncha va hodisalarni ifodalashda yetakchi o‘rin tutadi.

O‘rganilgan jihatlar shuni ko‘rsatadiki, otlarning boshqa so‘z turkumlari bilan sintaktik aloqaga kirishishi, jumladan, kelishik kategoriyasi orqali o‘zgarishi gap tuzilishini ta’minlashda va fikrni mantiqiy yaxlitlikda yetkazishda muhim xizmat qiladi. Demak, mustaqil so‘zlar, xususan, ot turkumi tilimizning grammatik qurilishini boyitish, nutqimizni ta’sirchan va ravon qilish hamda fikr almashish jarayonini mukammal amalga oshirishda asosiy poydevor vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Irisqulov M. T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, (darslik).
2. Yo‘ldoshev I., Sharipova O. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: «Iqtisod-moliya», 2007. – 194 .
3. Rasulov R., Ravshanxo‘ja. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2010.
4. Iskandarova Sh. M. O‘zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o‘rganish (shaxs mikromaydoni). Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 1999
5. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.
6. Mirtojiyev M. Hozirgi o‘zbek tili (Oliy o‘quv yurtiga kiruvchilar uchun o‘quv qo‘llanma). – Toshkent: «O‘qituvchi», 1992.
7. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2013.